

הלכה ואקטואליה

יונתן רבינוביץ

על מתווה הגז, פיטום הקטורת ו"כפרה זמינה" במקדש

הדיון הציבורי הער בעניין "מתווה הגז" שהתקיים בחודשים האחרונים הציף שאלות רבות בעניין שיווי המשקל הראוי בין השאיפה להוזיל את יוקר המחיה לציבור הכללי - לבין זכויותיהם וחובותיהם של זכיינים ומשקיעים למיניהם. במאמר זה נטען שכבר בימי חז"ל התמודדו עם שאלות דומות סביב ההפעלה היום-יומית של בית המקדש. ברור שאין דמיון גמור בין ההתנהלות במקדש לבין תגליות הגז בים התיכון בימינו, אך בשאלות היסוד של ניהול משאבים ציבוריים, ובפרט ביחס הנאות לגופים מונופוליסטיים, נדמה שיש מקום לשאוב השראה והכוונה ממורשתנו העתיקה.

שבעה מתוך שמונת פרקיה של מסכת יומא מוקדשים לתיאור מפורט של עבודת הכהן הגדול בבית המקדש בעיצומו של יום. לקראת סוף הפרק השלישי (משנה י) מתארת המשנה את ההכנות להגרלה שנעשית כדי לקבוע איזה משני שעירים יוקרב כקרבן לה', ואיזה מהם ישלח לארץ גזרה כ"שעיר לעזאזל":

ושם שני שעירים, וקלפי הייתה שם ובה שני גורלות, של אשכרוע היו ועשאו בן גמלא של זהב, ומזכירין אותו לשבח.

אגב האזכור לשבח של בן גמלא, סוטה המשנה מתיאור ההגרלה (אליו תחזור רק בתחילת הפרק הרביעי), ומביאה רשימת דמויות מופת שהוזכרו גם הן לשבח בשל תרומתן הייחודית למקדש (משנה יא):

בן קטין עשה שנים עשר דד לכיור, שלא היו בו אלא שניים; אף הוא עשה מוכני לכיור שלא יהו מימיו נפסלין בלינה. מונבז המלך עשה כל ידות הכלים של יום הכיפורים של זהב. הילני אימו עשתה נברשת של זהב על פתחו של היכל, אף היא עשתה טבלה של זהב שפרשת סוטה כתובה עליה. ניקנור נעשו ניסים לדלתותיו, ומזכירין אותו לשבח.

אחריהם (משנה יב) מביאה המשנה רשימה של המוזכרים לגנאי, בשל סירובם לשתף ידע ייחודי שהחזיקו בו:

ואלו לגנאי: בית גרמו לא רצו ללמד על מעשה לחם הפנים; בית אבטינס לא רצו ללמד על מעשה הקטורת; הוגדס בן לוי היה יודע פרק בשיר ולא רצה ללמד; בן קמצר לא רצה ללמד על מעשה הכתב. על הראשונים נאמר 'זכר צדיק לברכה', ועל אלו נאמר 'ושם רשעים ירקב'.

לכאורה, פשט המשנה הוא ש'זכר צדיק לברכה' נאמר על בן קטין וחבריו, ואילו 'שם רשעים ירקב' נאמר על כל אלו שלא רצו ללמד. ואולם, לפי המסופר בתלמוד (יומא לח, א) בית גרמו, בית אבטינס והוגדס בן לוי נימקו את סירובם ללמד בחשש פן יגיע הידע הייחודי שלהם לידי גורמים לא רצויים וינצל לרעה:

אמרו להם חכמים, מה ראיתם שלא ללמד? אמרו, יודעין היו של בית אבא שבית זה עתיד ליחרב, אמרו שמא ילמוד אדם שאינו מהוגן וילך ויעבוד עבודה זרה בכך¹.

בן קמצר הוא היחיד מבין הסרבנים שלא סיפק הסבר לסירובו (שם עמ' ב):
ת"ר. בן קמצר לא רצה ללמד על מעשה הכתב... אמרו לו מה ראית שלא ללמד? כולן מצאו תשובה לדבריהם, בן קמצר לא מצא תשובה לדבריו. על הראשונים נאמר 'זכר צדיק לברכה', ועל בן קמצר וחבריו נאמר 'שם רשעים ירקב'.

מדברי התלמוד ניתן להבין שחכמים קיבלו את ההסבר של בית גרמו, בית אבטינס והוגדס בן לוי, ולפיכך הדברים הקשים שהוטחו במשנה ('שם רשעים ירקב') נאמרו רק על בן קמצר "וחבריו" (משמע, מי שהתנהגו באופן דומה לבן קמצר, מבלי לספק הסבר מניח את הדעת), וכך באמת הבינו חלק מפרשני המשנה (ראה תוס' יו"ט ותפא"י).

כיוון זה, המבקש לפטור את בית גרמו, בית אבטינס והוגדס בן לוי מקללת 'שם רשעים ירקב' (בניגוד, לכאורה, לפשט המשנה), מקבל חיזוק גם בתלמוד הירושלמי. נקדים תחילה משנה במסכת שקלים (וה, א), שבה מוצגים הוגדס בן לוי, בית גרמו ובית אבטינס כבעלי תפקידים מרכזיים במקדש:

ואלו הם הממונים שהיו במקדש: יוחנן בן פינחס על החותמות, אחייה על הסלתות, מתיה בן שמואל על הפייסות, פתחיה על הקינים, ולמה נקרא שמו פתחיה, שהוא פותח דברים ודורשן, ויודע שבעים לשון². בן אחייה על חולי מעיים, נחונייה חופר שיחים, גביני כרוז, בן גבר על נעילת שערים, בן ביבי על הפקיע, בן ארזה על הצלצל, הוגדס בן לוי על השיר, בית גרמו על מעשה לחם הפנים, בית אבטינס על מעשה הקטורת, אלעזר על הפרוכות, ופינחס המלביש.

1 סיפור זה מובא בתלמוד ביחס לבית אבטינס ובית גרמו, ובתוספתא יומא פרק ב גם ביחס להוגדס בן לוי.

2 לפי המסופר בתלמוד (מנחות סד, ב) פתחיה זה הוא "מרדכי בלשן" שעלה עם זרובבל מבבל (נחמיה ז), ולדעת רש"י מדובר במרדכי היהודי ממגילת אסתר. וראה בתוס' שם שתמהו על כך. מכל מקום, תהא אשר תהא זהותו של פתחיה זה, נדון בהמשך בתנאי העסקתו.

בפירושו למשנה זו מסביר הרמב"ם:

ומנה כאן האישים החסידים המפורסמים, והזכיר אחד מכל מחלקה, החשוב שבכל הממונים שנתמנו על אותה מחלקה, אף על פי שלא היו בזמן אחד, והוא אמרם כשרי כל דור ודור בא למנות.

דברי הרמב"ם בפירושו מבוססים על דעה אחת המובאת בתלמוד הירושלמי (יומא ג, ט; והשווה ירושלמי שקלים ה, א):

וכולהו מצאו מתלא (=אמתלה, הסבר) לדבריהן חוץ מבן קמצר, כיי (=כהאי) דתנינן תמן (=במשנה בשקלים): אלו הן הממונין שהיו במקדש, ר' חזקיה אמר ר' סימון ורבנן, חד אמר כשירי כל דור ודור בא למנות, וחרנה אמר מי שהיה באותו הדור מנה מה שבדורו. מאן דאמר כשירי כל דור ודור בא למנות, על כולם הוא אומר 'זכר צדיק לברכה'. מאן דאמר שהיה באותו הדור מנה מה שבדורו, על כולם הוא אומר 'שם רשעים ירקב'. על מי נאמר 'זכר צדיק לברכה'? על בן קטין וחבריו.

התלמוד הירושלמי הרגיש בסתירה העולה, לכאורה, בין פשט המשנה ביומא לבין המשנה בשקלים, לפי הדעה שהמשנה בשקלים מונה את "כשירי כל דור ודור", שהם "האישים החסידים המפורסמים" שהחזיקו בכל אחת מהמשרות בזמן נתון בתקופת בית שני אף על פי שניהנו בזמנים שונים, שהרי מפשט המשנה ביומא משמע שהוגדס בן לוי, בית גרמו ובית אבטינס היו "רשעים" (כהגדרת המשנה). על כך מתרץ התלמוד הירושלמי ש'זכר צדיק לברכה' שנאמר "על הראשונים" שנמנו במשנה ביומא, נאמר "על כולם" למעט בן קמצר שנמנה אחרון, ועליו נאמר 'שם רשעים ירקב' כי הוא היחיד שלא סיפק אמתלה לסירובו ללמד. לפי פירוש זה, מי שסובר ש"כשירי כל דור ודור" נמנו במשנה בשקלים, סובר בהכרח שחכמים קיבלו את ההסבר של בית גרמו, בית אבטינס והוגדס בן לוי, ואילו מי שסובר ש"מי שהיה באותו הדור מנה", סובר שחכמים לא קיבלו את ההסבר שלהם, ולכן נאמר גם עליהם 'שם רשעים ירקב'³.

אלא שאם כן, דברי הרמב"ם בפירושו למשנה ביומא (סוף פרק ג) נראים תמוהים: "ואע"פ שאלו נתנו אמתלה להמנעותם מללמד, בכל זאת גינה אותם כמו שאתה רואה". הרי שהרמב"ם סובר שחכמים לא קיבלו את ההסבר של בית גרמו, בית אבטינס והוגדס בן לוי, ולכן ברור שדעת הרמב"ם היא ש'שם רשעים ירקב' נאמר גם עליהם (כפשט המשנה)⁴, אף על פי שהוא עצמו הסביר שבמשנה בשקלים נמנו "כשירי כל דור ודור"! נראה כאילו הרמב"ם מזכה שטרא לבי תרי - אם "רשעים" למה "כשרים", ואם "כשרים" למה "רשעים"?

3 ראה פני משה על הירושלמי, שמפרש בדיוק כך.

4 וכך מפורש גם ברע"ב וב"הלכתא גבירתא".

גם עצם המחשבה שבעלי תפקידים כה מרכזיים במקדש היו "רשעים" מעלה תמימות גדולות. הקטרת הקטורת, למשל, היא מהעבודות ה"פנימיות" ביותר במקדש, שמתבצעת כל השנה על מזבח הזהב שבהיכל. השיא בעבודת יום הכיפורים של הכהן הגדול היה כניסתו לקודש הקודשים והקטרת הקטורת שם, לפני ולפנים. האמנם הקטורת שהקטיר במעמד נשגב זה הוכנה בידי "רשעים"?

ועוד יש לתמוה, שבגמרא (יומא לח, א) מסופר שה"רשעים" של בית אבטינס נהגו לפני משורת הדין, כדי להרחיק מעל עצמם כל חשד לשחיתות:

ועל דבר זה מזכירין אותן לשבח: מעולם לא יצאת כלה מבושמת מבתיהן, וכשנושאין אשה ממקום אחר מתניין עמה שלא תתבסם שלא יאמרו ממעשה הקטורת מתבסמין, לקיים מה שנא' והייתם נקיים מה' ומישראל⁵.

מדוע אם כן התעקשה המשנה לגנותם (לכל הפחות לפי פירוש הרמב"ם)? כדי להבין עניין זה נעיין בתנאי העסקתם של ממונים אחרים ששימשו במקדש, על פי דברי הרמב"ם בהלכות כלי המקדש (ז, א-ב):

חֲמִשָּׁה עֶשְׂרֵי מְמֻנִים הָיוּ בַמִּקְדָּשׁ, וְכֵן מְמֻנִים לְעוֹלָם עַל כָּל דָּבָר וְדָבָר מִחֲמִשָּׁה עֶשְׂרֵי דָבָר אֵלּוּ מְמֻנָה אֶחָד, וְאֵלּוּ הֵן: אֶחָד עַל הַזְּמָנִים, שְׁנֵי עַל נְעִילַת שְׁעָרִים, שְׁלִישִׁי עַל הַשּׁוֹמְרִים, רְבִיעִי עַל הַמְשׁוֹרְרִים, חֲמִישִׁי עַל הַצְּלָצֵל עִם שְׂאֵר כְּלֵי שִׁיר, שְׁשִׁי עַל הַפְּיֹסוֹת, שְׁבִיעִי עַל הַקְּנִים, שְׁמִינִי עַל הַחוֹתְמוֹת, תְּשִׁיעִי עַל הַנְּסָכִים, עֲשִׂירִי עַל הַחוֹלִים, אֶחָד עֶשְׂרֵי עַל הַמִּים, שְׁנָיִם עֶשְׂרֵי עַל מַעֲשֵׂה לָחֶם הַפְּנִים, שְׁלֹשָׁה עֶשְׂרֵי עַל מַעֲשֵׂה הַקְּטֹרֶת, אַרְבָּעָה עֶשְׂרֵי עַל מַעֲשֵׂה הַפְּרוֹכוֹת, חֲמִשָּׁה עֶשְׂרֵי עַל מַעֲשֵׂה בְּגָדֵי כְּהֵנָה גְּדוּלָּה. כָּל אֶחָד וְאֶחָד מִמְּמֻנִים אֵלּוּ - תַּחַת יְדוֹ אֲנָשִׁים הֲרַבָּה כְּדִי לְהַכִּין אֶת הַמְּלָאכָה שֶׁהוּא מְמַנָּה עָלֶיהָ.

מדברי הרמב"ם עולה כי הממונים על מעשה לחם הפנים ועל מעשה הקטורת היו "ראשי מחלקות", שתחת ידיהם "אנשים הרבה". ככל הנראה, במשך דורות רבים בבית שני, רוב (אם לא כל) אנשי "מחלקת עושי הקטורת" היו ממשפחת בית אבטינס⁶, עד כדי כך שהלשכה שבה מפטמים את הקטורת מכונה "עליית בית אבטינס" (משנה תמיד א, א).

נתמקד בממונה נוסף מהרשימה, הלא הוא הממונה על הקינים. תפקידו היה לספק עופות (תורים ובני יונה) למי שחייב בקרבן העוף. לדעת הרמב"ם, ממונה זה קיבל "זיכיון" למכור עופות במקדש (וכנראה שקיבל גם בלעדיות). תנאי הזיכיון שלו מעניינים ביותר (הל' כלי המקדש ז, ט):

המְמַנָּה שְׁעַל הַקְּנִים הוּא שְׁפוֹסְקִין עִמּוֹ שְׁיִמְכֹר הַקְּנִים לְקָרְבָּנוֹת כֶּד וְכָד בְּסַלְעַ, וְכָל מִי שֶׁהוּא חַיֵּב תּוֹרִים אוֹ בְּנֵי יוֹנָה יִבְיֵא דְמִיָּהוּן לְמִקְדָּשׁ, וְזֶה הַמְּמַנָּה נוֹתֵן

5 סיפור דומה מסופר בגמרא גם על בית גרמו.

6 וכן רוב (אם לא כל) אנשי "מחלקת עושי לחם הפנים" השתייכו למשפחת בית גרמו.

הקנינים לבעלי הקרבן, ויעשה חשבון עם הגזרין ונתנין לו. משלשים יום לשלשים יום פוסקין עמו השער, ואם הוזלו הקנים מספק בשער הזול, ואם הוקרו מספק כמו שפסקו עמו, שיך הקדש על העליונה. וכל קן שנמצא פסול או שנפסל קדם שיקרב - נותן אחר תחתי.

ניתן לראות שתנאי הזיכיון שלו⁷ מוטים באופן קיצוני לטובת הציבור הרחב. הממונה על הקינים נדרש לספוג על חשבונם⁸ תנודות תוך-חודשיות במחיר הקינים, בין אם הוא מחזיק במלאי של עופות שנרכש במחיר הגבוה ממחיר השוק העדכני, ובין אם המלאי שלו נרכש במחיר זול יותר ממחיר השוק העדכני. כמו כן עליו לספק מעין "תעודת ביטוח" לקינים שהוא מוכר, ולהתחייב להחליף קינים שנפסלו לפני הקרבתם חנים אין כסף (ואפילו יצאו הקינים מתחת ידיו בלי כל פסול!).

תנאי זיכיון אלו משקפים את יכולת המינוף הגבוהה של הנהלת המקדש. קרבן העוף הוא מקרבנות היחיד הנפוצים ביותר. בין היתר, כל אישה יולדת או זבה חייבת להביא קרבן עוף כדי לסיים את תהליך ההיטהרות שלה מטומאת לידה או זיבה⁹, וכל עוד לא הביאה את קורבנה היא בגדר "מחוסרת כפרה" האסורה לאכול קודשים (כמו למשל בשר קרבן חגיגה או פסח). כמו כן, אדם רשאי לרכוש בעצמו תורים או בני יונה ממקום אחר ולהקריבם כקרבן במקדש, כפי שנהגו, למשל, מעטרי הביכורים (רמב"ם הל' ביכורים ג, ט). אך חז"ל והנהלת המקדש הבינו שתהיה דרישה גדולה לעופות שימכרו במקדש, באופן שבעלי הקרבן לא יצטרכו לטפל בהבאת העופות מרחוק או ברכישתם בשווקי ירושלים. וכיוון שיש לכך דרישה גבוהה, יימצאו ממילא יזמים שירצו להרוויח מכך. חז"ל והנהלת המקדש קבעו תנאי זיכיון המבטיחים כי רק יזם בעל יכולת ורצון ליטול על עצמו סיכון כלכלי גבוה (בתמורה לסיכוי לרווח נאה) יהיה מוכן להציע את מועמדותו לתפקיד. הסיכוי לרווח נובע מהכמויות הגדולות מאוד של עופות הנמכרים במקדש (כפי שיתברר בהמשך), כאשר הממונה על הקינים יכול להרוויח על כל עוף את ההפרש בין המחיר הסיטונאי של תורים ובני יונה לבין מחירם בשוק. אך בתמורה לסיכוי זה לרווח, נדרש הממונה לקחת על עצמו סיכונים כלכליים גדולים לטובת הכלל. מי יהיה מוכן לקחת על עצמו סיכונים כאלה? רק יזם בעל "כיסים עמוקים", שמסוגל לספוג הפסדים זמניים (לעתים אפילו כבדים), מתוך הבנה שלטווח הארוך, הכמויות הגדולות של עופות הנמכרים במקדש יניבו לו רווח¹⁰. הממונה על הקינים היה אפוא אדם ששיווק מוצר

7 זיכיון דומה ניתן לממונה על הנסכים (כלי המקדש ז, יג).

8 אמנם לדעת הראב"ד בהשגתו על הלכה זו: "הממונה על הקנין ועל הנסכים אינו אלא גזברות בעלמא... לא מרוויחין ולא מפסידין לעצמן כלום". נמצא שלדעת הרמב"ם הממונים על הקינים ועל הנסכים הם יזמים, ואילו לדעת הראב"ד הם פקידים.

9 ולכן קרבן העוף ידוע כקרבן "נשי" - ראה רמב"ם פיה"מ קינים א, ה.

10 שיקולים דומים עומדים מאחורי תנאי הזיכיון הדומים של הממונה על הנסכים, גם אצל מדובר בכמויות גדולות מאוד (ראה הל' מעשה הקרבנות ב, א-ו).

שיש לו ביקוש גבוה מאוד בשולי רווח נמוכים מאוד, תוך מתן הטבות רבות לכלל הציבור.

אך חז"ל והנהלת המקדש לא הסתפקו בכך, וביקשו להפוך את תהליך הבאת קרבן העוף לחווייה יעילה ופשוטה, נטולת סיבוכים וזמני המתנה ארוכים. ולכן תיקנו תקנה נוספת, המיטיבה מאוד עם הציבור הרחב, ובפרט עם ציבור הנשים (הל' מחוסרי כפרה א, יב):

הַאֲשָׁה שֵׁישׁ עָלֶיהָ לֶדָה או זִיבָה - מְבִיאָה מְעוֹת הַקִּנּוּי וְנוֹתֵנָת בְּשׁוֹפָר וְאוֹכֶלֶת בְּקֻדְשִׁים לְעֶרְבִי; חֲזָקָה שְׂאִין בֵּית דִּין שֶׁלִּפְהֵינִים עוֹמְדִין מִשָּׁם עַד שֶׁיִּכְלוּ כָּל הַמְּעוֹת שֶׁבְּשׁוֹפָר וְיִקְרִיבוּ כְּנִגְדּוֹ קִנּוּיִם.

לפי תקנה זו, אשה מחוסרת כפרה אינה חייבת כלל להגיע עם הקן שלה לפתח העזרה¹¹, לעמוד שם בתור ולהמתין להקרבת קרבנה¹². היא אפילו אינה נדרשת לרכוש קן מהממונה על הקינים (ולהתמודד עם חשדנותו המתעוררת, מן הסתם, שמא האשה העומדת לפניו לרכוש קן תחזיר לו בסוף את הקן להחלפה חינם אין כסף בטענה שנפסל, ותגרום לו הפסד כספי). כל שעליה לעשות הוא לשלשל מעות לתיבה ("שופר") המיועדת לכך במקדש (הל' שקלים ב, ב-ג):

וּבַמִּקְדָּשׁ הָיָה לְפָנֶיהֶן תְּמִיד שֶׁלֹּשׁ עֶשְׂרֵה תְּבוּת, כָּל תְּבָה כְּמִין שׁוֹפָר... שְׁלִישִׁית - לְכָל מִי שֵׁישׁ עָלָיו קָרְבַּן שְׁתֵּי תוֹרִים או שְׁנֵי בְנֵי יוֹנָה, אֶחָד עוֹלָה וְאֶחָד חֲטָאֵת, מִשְׁלִיף דְּמִיָּהוּ לְתֵבָה זוֹ; רְבִיעִית - לְכָל מִי שֵׁישׁ עָלָיו עוֹלֵת הָעוֹף בְּלֶבֶד, מִשְׁלִיף דְּמִיָּה לְתֵבָה זוֹ... וְשֵׁם כָּל דָּבָר שֶׁיִּהְיוּ מְעוֹתָיו בְּתוֹךְ הַתְּבָה כְּתוּב עַל הַתְּבָה

11 הדברים אמורים בזבה, ובולדת ענייה. אך יולדת עשירה שידה משגת להביא קרבן בהמה צריכה להביא כבש לעולה ועוף לחטאת (הל' שגגות י, ב), ועליה לטפל לכל הפחות בהבאת הכבשה עד פתח העזרה, והיא עומדת שם בזמן הקרבתו (ראה משנה סוטה א, ה; משנה תורה הל' מחוסרי כפרה ד, ב). אמנם נשים אינן סומכות את ידיהן על ראש קרבנן כגברים (הל' מעשה הקרבנות ג, ו-ח), אך לפי דברי התלמוד נראה שנוכחותה נדרשת משום ש"אין קרבנו של אדם קרב אלא אם כן עומד על גביו" (סוטה ח, א).

12 אמנם מלשון התלמוד (שם) משתמע שיש דין של "עמידה על הקרבן" גם בקרבנם של זבים וזבות שמביאים קרבן העוף (וכך ניתן להבין גם מדברי הרמב"ם בהל' מחוסרי כפרה ד, ב), אך לדעת רבים מהאחרונים הדבר אינו בגדר חובה (ראה תוס' יו"ט ותוס' חדשים משנה שקלים ז, ז; וראה בספר גבורת ארי על תענית כו, א ד"ה וכי, ובשו"ת מנחת ברוך חלק אמרי חיים דיני קרבן פסח סי' יח, שהעלו שעמידה על הקרבן בקרבנות מחוסרי כפרה נדרשת רק למצוה מן המובחר; וראה בספר אפיקי ים חלק א סי' ז שמחלק בין אשה שמביאה מעות ונותנת בשופר, שסומכת על חזקת הכוהנים הזריזים, לאשה שמביאה קן שצריכה לשהות בפתח העזרה עד להקרבתם על המזבח). בנוסף, בעלי קינים אינם חייבים להיות נוכחים בשעת הקרבת קרבנותיהם, מפני שקרבנות העוף אינם טעונים סמיכה, והכהנים מקריבים את הקנים לשם בעליהם אף על פי שאינם יודעים מי הם הבעלים (משנה תורה הל' מעשה הקרבנות ג, ז; הל' פסולי המוקדשין ו, ד2).

מבחוץ... נמצאת למד, שכל... הפעות שבתבה שלישיית - זלקח בהן עופות, חצין
עולות וחצין חטאות; ושברביעית - כלן עולת העוף.

לרוב, בימות החול, מצטברים כספים ב"שופר" השלישי, של הקינים. הגזברים
צריכים לרוקן את השופר, לפעמים אולי אפילו מספר פעמים ביום, ולרכוש בכסף
שהצטבר עופות מהממונה על הקינים, שיוקרבו באותו היום, עוד לפני שחיסת
התמיד של בין הערביים (הל' תמידין ומוספין א, ג-ד). חצין כקרבות עולה וחצין
כקרבות חטאת. בנוסף, עשוי להצטבר כסף ב"שופר" הרביעי, המיועד לעולות בלבד.
קיימים הבדלים משמעותיים בין מקום ואופן ההקרבה של עולת העוף ושל חטאת
העוף (הל' מעשה הקרבות ו, כ; ז, ו):

עולת העוף - כיצד היתה נעשית? עולה לכבש, ופונה לסובב, ובא לו לקרן
דרומית מזרחית, והיה מולק שם את ראשה ממול ערפה ומבדיל, ואם לא
הבדיל - פסולה. וממצה דם הראש ודם הגוף על קיר המזבח למעלה מן החוט
שבמצע המזבח.

חטאת העוף - כיצד היתה נעשית? מולק אותה בקרן דרומית מערבית כמו
שבארנו, ויורד בצפרנו עד שיחתך הסימנים או רבו של אחד מהן, ואינו מבדיל
הראש מן הגוף. ואם הבדיל - פסל, ולוקה, שנאמר: "ומלק את ראשו ממול
ערפו ולא יבדיל". ומזה מדמה על קיר המזבח למטה מאמצעו, ושירי הדם
מתמצין על היסוד.

כל בלבול ביניהם עלול לגרום לפסילה (הל' פסולי המוקדשין ז, ה-ו):

...חטאת העוף נעשית למטה, ועולת העוף למעלה. חטאת העוף שעשיה למעלה
פסולה... וכן עולת העוף שעשיה למטה... פסולה.

הכהנים חייבים לעשות כל שביכולתם כדי למנוע היווצרות תערובות של קבוצות
שוניות של עופות, שכן תערובות כאלה עלולות לגרום לפסילה המונית של קרבנות
(שם ה, א):

חטאת העוף שנתערבה בעולת העוף, או עולת העוף שנתערבה בחטאת העוף,
אפלו אחד ברבוא - כלן ימותו.

לפעמים הצטברו כמויות גדולות מאוד של עופות להקרבה, עד כדי כך שנוצר
"פקק" ארוך של כהנים המקריבים עולת העוף על המזבח בקרן הדרומית מזרחית,
דבר המחייב מתן אפשרות נוספת למקום הקרבת העולות (הל' מעשה הקרבות ז,
13):

13 'פקק' כזה נוצר רק בהקרבת העולות, שנעשית למעלה, על המזבח. ואילו הכהנים העוסקים
בהקרבת החטאות עומדים למטה, על רצפת העזרה, שם יש די מקום לכהנים רבים לעבוד
במקביל.

ועולת העוף בזמן שהיא רבה ואין קרן דרומית מזרחית מכילה אותה, נפניו לקרן דרומית מערבית ועושיין אותה שם.

אפשר רק לדמיין את הלחץ שנוצר בעזרה (בימים שקרבנות עוף רבים חיכו להקרבה) עת שמגיעים הכהנים בחזרה מהממונה על הקינים עם "ציבורים"¹⁴ של עופות להקרבה. העופות, מצדם, אינם בהכרח מתרשמים מהלחץ שבו נתונים הכהנים, ומן הסתם אינם ששים לשתף פעולה יתר על המידה, ובקלות נוכל לצייר אותם פורחים מ"ציבור" אחד למשנהו, ובכך יוצרים במו כנפיהם תערובות בעייתיות, כולל חלק מהתרחישים המשונים שנדונו במסכת קינים (ראה שם למשל פרק שני, ובהל' פסולי המוקדשין פרק ט). ובזמן שהכהנים מתרוצצים בעזרה הנשים המתכפרות נטולות דאגות וממתונות לערב עת תוכלנה לאכול קודשים, מתוך הסתמכות על חזקה שהכהנים הזריזים הספיקו להקריב קרבנות כנגד כל הכספים שהצטברו בשופר של הקינים. האם ניתן להעלות על הדעת "כפרה זמינה" גדולה מזו? אך בשלב מסוים חז"ל לא הסתפקו אפילו בכך, אלא שקדו חכמים על תקנת בנות ישראל כדי לאפשר להן תהליך כפרה שיהיה לא רק זמין ויעיל, אלא גם מצוי לכל כיס (משנה כריתות א, ז).

האישה שיש עליה... חמש לידות ודאיות, חמש זיבות ודאיות, מביאה קרבן אחד, ואוכלת בזבחים; והשאר עליה חובה. מעשה שעמדו קינים בירושלים בדינר זהב. אמר רבן שמעון בן גמליאל, המעון הזה, לא אליו הלילה עד שיהו בדינרין. נכנס לבית דין ולימד, האישה שיש עליה חמש לידות ודאיות, חמש זיבות ודאיות, מביאה קרבן אחד, ואוכלת בזבחים; ואין השאר עליה חובה. ועמדו קינים בו ביום ברבעתיים.

משנה מאלפת זו מלמדת כאלף עדים עד כמה היו גדולות הכמויות של קרבנות העוף בתקופות מסוימות. לפי דברי תנא קמא, אשה שצברה חיובים רבים של קינים רשאית אמנם לאכול קודשים לאחר שתביא קן אחד¹⁵, אך עדיין מוטל עליה החוב להביא את כל הקינים שהתחייבה בהם. מסתבר שנשים רבות (ובפרט אלו שגרו רחוק מירושלים) נהגו "לצבור" חיובים במשך כמה וכמה שנים, עד שנקרתה בפניהן הזדמנות להגיע למקדש (בדרך כלל, כנראה, במסגרת "עלייה לרגל" משפחתית). דבר זה הביא לעתים לעליות חדות בביקושים לקינים, דבר שהשפיע על מחירם בשוק. הוראתו המקלה של רשב"ג השפיעה מיידית על "שער הקינים", משום שהתופעה של נשים שהתחייבו בקינים רבים הייתה תופעה המונית, ולכן הפטור שניתן להן הוריד מיד את מחיר השוק. אין ספק ששמחה גדולה הייתה בירושלים כשהתפשטה הוראתו המקלה של רשב"ג

14 כלשון הרמב"ם בהל' פסולי המוקדשין ח, י-יא; ט, ה.

15 "שהרי הקרבן הזה לטהרה בא, והרי הוא כטבילה, אם נטמאת האשה כמה טומאות - טבילה אחת עולה לכולן, ואף קרבן זה כן" (רש"י כריתות ת, א ד"ה ואוכלת בזבחים).

ו"הפילה" את השווקים. יש לשער שהמעשה אירע סמוך לאחד הרגלים, עת התכנסו משפחות רבות מכל רחבי הארץ לחגוג את הרגל בירושלים תוך קיום מצוות ראייה, חגיגה ושלמי שמחה (משנה תורה, הל' חגיגה א, א-ג). אמנם, לא כולם היו שותפים לשמחה. לממונה על הקינים לא היה זה יום שמחה, שהרי מן הסתם הוא כבר הצטייד במלאי גדול של עופות שנרכשו במחיר גבוה, וכעת נאלץ להציע את מרכולתו במחיר נמוך. הוא יכול היה להתנחם בכך שלאורך זמן הוא יכסה, כנראה, על כל ההפסדים (ואף יותר מכך). אף שהמאזן שלו בסוף החודש הנוכחי יהיה שלילי ביותר. מעניין לראות כיצד פסק הרמב"ם משנה זו להלכה (הל' מחוסרי כפרה א, י):

הַאֲשֶׁה שֵׁישׁ עָלֶיהָ... חָמֵשׁ לְדוֹת וְדָאִיּוֹת וְחָמֵשׁ זֵיבוֹת וְדָאִיּוֹת - מְבִיאָה קָרְבָּן אֶחָד, וְאוֹכְלֵת בְּזָבָחִים, וְהִשְׁאָר עָלֶיהָ חוֹבָה. וְכֵן הַדִּין בְּזָב.

הראב"ד משיג במקום:

אמר אברהם, הא דלאו כהלכתא, שהרי משנה אחרונה אמרו אין השאר עליה חובה!...

השגת הראב"ד מובנת, שהרי פסיקתו של הרמב"ם נוגדת את המעשה שמשופר במשנה על הוראתו של רשב"ג: אלא שבעל כורחנו עלינו להבין שלפי הרמב"ם הוראתו הנועזת של רשב"ג הייתה הוראת שעה. בשל מצוקה זמנית שנגרמה בשל יוקר המחייה הורה רשב"ג שיש לפטור את הנשים מחובן להביא קינים רבים, אף שחייב זה הוא חייב תורה גמור, ולהלכה לדורות חייב זה קיים ועומד, כפי שמשביר רש"י (כריתות ח, א ד"ה נכנס):

אע"פ שהיקל על דברי תורה - עת לעשות לה' הוא, שאלמלי לא ימצאו יחדלו מלהביא אפילו אחד, ויאכלו בקודשים בטומאת הגוף.

הרי שחז"ל והנהלת המקדש עשו כל מאמץ כדי לייעל ולהוזיל את התהליך של הקרבת קרבן העוף לטובת הציבור הרחב.

ומה בעניין הקטורת? הכנת הקטורת מומנה מכספי ציבור, מתרומת הלשכה (משנה תורה הל' שקלים ד, א). משפחת בית אבטינס פיתחה במשך דורות מיומנות רבה מאוד במעשה הקטורת. היה להם "סוד מסחרי", שהם שמרו עליו בקנאות, בעניין זהות העשב הנקרא "מעלה עשן" (הל' כלי המקדש ב, ב), שגרם לקטורת המוקטרת להעלות עמוד עשן ישר עד לתקרת ההיכל במקדש. אנשי בית אבטינס הבינו שכל עוד סוד זה יישמר במשפחתם לא יצליחו חז"ל להכניס ספק אחר במקומם, וכך יזכו למונופול על הכנת הקטורת לדורות. ובמקום שאין תחרות, ניתן לדרוש מחיר מופקע (יומא לח, א):

ת"ר, בית אבטינס היו בקיאים במעשה הקטורת ולא רצו ללמד. שלחו חכמים והביאו אומנין מאלכסנדריא של מצרים, והיו יודעין לפטם כמותם ולא היו יודעין להעלות עשן כמותו, של הללו מתמר ועולה כמקל, של הללו מפציע

לכאן ולכאן. וכששמעו חכמים בדבר אמרו, כל מה שברא הקב"ה לכבודו בראו, שנאמר כל פעל ה' למענהו, יחזרו¹⁶ בית אבטינס למקומן. שלחו להם חכמים ולא באו, כפלו להם שכרן ובאו. בכל יום היו נוטלין שנים עשר מנה, והיום עשרים וארבעה. ר' יהודה אומר בכל יום עשרים וארבעה והיום ארבעים ושמונה¹⁷.

חז"ל ניסו בכל דרך להכניס ספק אחר להכנת הקטורת, אך הקטורת שהוכנה בידי הספק החלופי לא הייתה לכבודו של המקדש, וחז"ל נאלצו להיכנע לדרישות הכספיות של בית אבטינס. הקללה שהוטלה בבית אבטינס משקפת את תגובתם של חז"ל על חוסר הצלחתם להזיל את עלות הכנת הקטורת¹⁸, ובכך להקל ולו במעט על הלחץ התקציבי של קופת המקדש, שמומנה כל כולה מכספי ציבור¹⁹. דאגתם של אנשי בית אבטינס פן יגיע סודם לידי מי שאינו מהוגן וינוצל לעבודה זרה יש בה ממש, אך חז"ל הוטרדו יותר מהעלויות הגבוהות של ייצור הקטורת, ומחוסר הצלחתם להכניס תחרות לענף.

אנשי בית אבטינס אכן היו מ"כשירי כל דור ודור", והם עשו את עבודתם במקצועיות, במסירות וביושר. הייתה להם גם מידה רבה של אחריות ציבורית, כפי שמלמד הסיפור הבא (יומא שם):

אמר רבי יוחנן בן נורי, פעם אחת מצאתי זקן אחד ומגילת סממנין בידו. אמרתי לו מאין אתה? אמר לי מבית אבטינס אני. ומה בידך? אמר לי מגילת סממנין. הראהו לי! אמר לי כל זמן שבית אבא היו קיימין לא היו מוסרין אותו לכל אדם, ועכשיו הרי הוא לך, והיזהר בה. וכשבאתי וסחתי דברי לפני רבי עקיבא אמר לי מעתה אסור לספר בגנותן של אלו.

רבי עקיבא התרשם עמוקות מנכונות הזקן למסור את המגילה לחכמים (ועשרות שנים לאחר החורבן), שנבעה כנראה מדאגתו שמא הנוסחה הסודית תרד לטמיון לנצח (כפי שאכן קרה, בסופו של דבר, למרבה הצער). ואף על פי שביקש להסיר מבית אבטינס את הקללה, שמם נזכר לדראון עולם במשנה. כבר אלפיים שנה שעזים ביריחו אינן מתעטשות עוד מריח הקטורת, ושנשות העיר זקוקות למקור ריח אחר להתבשם ממנו²⁰, אך עדיין כל ילד המשנן את מסכת יומא לפי פשוטה לומד שבית

16 לפנינו 'וחזרו'. אך נראה דצ"ל 'יחזרו', וכ"ה בכמה כתבי יד ובילקוט שמעוני משלי רמז לתקנג (טז, ד) ובפסקי הרי"ד יומא שם, ועי' דק"ס אות ט ורש"ש יומא שם.

17 סיפור דומה מסופר בגמרא על בית גרמו.

18 והוא הדין לבית גרמו ועלות מעשה לחם הפנים.

19 השווה מהרש"א חידושי אגדות יומא לה, א ד"ה להרבות כבודן: "היינו שביקשו שכר יותר מהראוי כדי להרבות כבודן, ובזה רצו למעט כבוד המקום, דהיינו שמיעטו ע"י שכרן הרב את שקלי תרומת הלשכה".

20 ראה יומא לט, ב.

אבטינס היו "רשעים", וכל זאת משום שבזמן הבית היטיבו לנצל את כוחם כ"מונופול", כל זמן שהידע הייחודי שלהם הניב להם רווח כלכלי.

★ ★ ★

כאמור, ברי שאין לגזור גזירה שווה בין תגליות הגז בים התיכון בימינו להכנת הקטורת ולחם הפנים בזמן הבית, אך ניתן לראות בבירור איך כבר בימי חז"ל הייתה קיימת רתיעה מקיום מונופול של משפחה אחת המחזיקה בידיה את המפתחות למשאב לאומי חשוב במשך דורות רבים. אמנם, איש לא העלה על דעתו להשבית חלילה את עבודות הקטורת ולחם הפנים מאימת המונופולים, כשם שיש לקוות שאיש לא יצליח לעצור את התהליך המבורך של הפקת הגז מקרקעית הים לתועלת העם כולו. עם זאת, כשם שחז"ל הבינו שיש לעשות מאמצים למנוע ממשפחה אחת להשתלט על תפקיד משתלם למשך דורות בלי תחרות, כך יש לקוות שגם בעניין הגז יימצא פיתרון שימנע קיום מונופול לטווח הארוך. זוהי, כך נראה, הדרכתם של חז"ל.

"אף שהראי"ה סבר שעיקר תשובת הדור תבוא מתוך הבנה ורצון, הוא השתדל מאוד לקדם 'חקיקה דתית' בכל המישורים ובכל מקום שהיה יכול להשפיע עליו. בשנים הראשונות לאחר קום המדינה, המשיכה להיות מיושמת המגמה של חקיקה דתית, בהתאם להשקפתו של הראי"ה. אולם עם השנים חל כרסום במגמה זו מצד מערכת המשפט הישראלית, ובמקביל חל כרסום בתודעת החשיבות של הנושא, עד שהמילים 'חקיקה דתית' הפכו לביטוי שלילי שחלק גדול מציבור שומרי המצוות מתנער כיום ממנו, ואף גורס כי לפי שיטת הראי"ה יש להימנע מכפיה של חקיקה. הדבר אינו נכון כלל ועיקר. לא זו בלבד, אלא גם בנו של הראי"ה וממשיך דרכו, הרצי"ה קוק, התבטא בזכות החקיקה הדתית השומרת על צביונה היהודי של מדינת היהודים. רבים מצטטים דברים שכתב הראי"ה אודות תשובת הדור מרצון, תוך התעלמות מדרכו המעשית שבעצם אינה סותרת את המגמה של הרצון החופשי. כך אנו נוהגים בכל העניינים החשובים בחיינו, שאינם יכולים לעמוד על רגל אחת לא של חובה ולא של רצון, כי אם על שתי הרגליים של רצון וחובה כאחד.

(דברי סיום לספר 'עת לטעת' מאת הרבנים איתם הנקין ואברהם וסרמן)